

ПОРТРЕТИ ЦАРА КОНСТАНТИНА И ЧЛАНОВА ЊЕГОВЕ ПОРОДИЦЕ НА ГЛИПТИЦИ У СРБИЈИ

Као племенита уметност резања гема и камеја, глиптика је обухватала разноврсну тематику, посебно у римском периоду. Портрет је био изузетно значајан у ово доба не само у монументалној већ и у минијатурној уметности, јер је био тесно повезан са идејама и политиком владара. На гемама се портрети јављају још у време Александра Македонског, који је неговању уметности поклањао велику пажњу, и нарочито током Августове владавине, када је обичај израде портрета у полудрагом камену био веома популаран.¹ Радови у глиптици и данас изазивају посебно дивљење јер исказују сву лепоту детаља приказаних на малој површини разнобојног полудрагог камена. За израду гема најчешће је коришћен карнеол у широкој скали жуте, црвене и мрке боје, док су камеје биле рађене у вишеслојном камену, најчешће сардониксу.²

На римским царским портретима уочавају се утицаји грчке класичне уметности, који се наизменично смењују са римским реализмом и веризмом. Класицистичка оријентација у уметности Августове епохе, преко академизма његових наследника и еклектизма и израженог реализма Флавијеваца, наставља се у време Трајана, када се на портретима испољава и најчистији реализам. Римски портретни класицизам доживљава кулминацију у време Хадријана, са изразитим угледањем на портрете грчких филозофа и песника. Током владавине династије Севера инсистира се на војничком, а не на аристократском изгледу, који се манифестује приказивањем тренутног расположења са израженом унутрашњом тензијом. Такав вид пор-

¹ Посебно се издвајају портрети на камејама. Један од најранијих је портрет Птолемеја II са супругом Арсинојом из 270–269 г. пре н.е.

² Опис и употребу полудрагог камења најпотпуније је дао Плиније Старији, па је и његова *Historiae Naturalis* из I века пре н.е. (XXXVII књига) исцрпан водич кроз ову материју. Ослањајући се на овај, као и на друге античке изворе, Е. Бабелон је у абецедном низу описао минерале које антички писци сврставају под *gemmae* (E. Babelon, *Gemmae*, u: Ch. Daremberg, Edm. Saglio, *Dictionnaire des antiquités, grecques et romaines*, II, Paris 1918, 1461–1468; A. Фуртвенглер анализира и описује врсте камена коришћене у античкој глиптици (A. Furtwängler, *Die Antiken Gemmen, Geschichte der Steinschneidekunst im Klassischen Altertum III*, Leipzig–Berlin, 1900, 383–397).

Сл. 1 Београдска камеја
Fig. 1 The Belgrade cameo

третисања одсликава реализам динамичног импресионизма, који је био актуелан у II веку. Смена у начину представљања ликова настаје за време Галијена и тзв. Галијенове ренесансе, када се портрет враћа класицистичком идеалу и његовој смирености, моделу *alla greca*, што представља последњи покушај поновног увођења класицизма у антички портрет. У доба тетрархије, крајем III и почетком IV века, уочава се традиционални импресионизам, једноставан и изражајан, али и нови експресионизам који продире у уметност.³ Лица су депер-

сонализована, имају увек исти израз који одаје утисак маске. У царској иконографији лик је лишен индивидуалности, што указује на једнакост између тетрарха.

Прва половина IV века је доба Константина и његових наследника, када се у уметности настављају идеје остварене током тетрархије. Овај период везан је и за царску уметност из I и II века. У време цара Константина стапају се две супротности, (нео)класицизам, с једне, и апстракција, с друге стране, као продужени елементи стилизације. Поново се враћа голобради портрет, осим изузетака на представама филозофа и владара Јулијана Апостате, али и самог Константина на раним портретима на новцу (305–306).⁴ На њима се показује повезаност са тетрархијским моделима (кратка брада, војничка фризура и широк врат), док је на каснијим портретима Константин приказан младолико, са реминисценцијама на Августа и Трајана.

Током Константинове владавине видно се смањује глиптичка продукција. Грандиозна остварења и стилски занимљива дела из овог периода могу да се тумаче као појединачни експерименти, посебно она у којима се стапају неокласицизам и апстракција. Портрети Константина и чланова његове породице присутни су и на гемама и камејама. Сви овде описани примерци чувају се у Народном музеју у Београду, осим једне из Музеја града Београда. Углавном су приказани мушки чланови породице (Константин I, Крисп, Констанције II, Јулијан II Апостата), док су жене представљене само на три примерка – на две камеје портрет Константинове супруге Фаусте и

³ М. Грбић, *Одабрана грчка и римска пластика у Народном музеју у Београду*. Београд 1958; N. Cambi, *Rimski portret*, u: *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd 1987, 45-113; D. Srećević, *Kasnoantički i ranovizantijski portret*, u: *Antički portret u Jugoslaviji*, Beograd 1987, 95-104.

⁴ D. E. E. Kleiner, *Roman Sculpture*, Yale 1992, 434, sl.392.

на једној геми стојећа фигура његове мајке Јелене, поред самог цара и са крстом између њих. Портрети на гемама најчешће су имали узор на новцу, који доприноси атрибуцији и идентификацији царских портрета у глиптици. Мајстори су користили директне узор у портретима на новцу јер су се глиптичке радионице често налазиле поред ковница на двору и вероватно су их пратиле при њиховим сеобама.

Једно од најлепших остварења римске глиптичке уметности је камеја из Кусатка, познатија као *Београдска камеја*. Она најупечатљивије показује да су се уметници у IV веку н.е. вратили глиптичкој традицији касног хеленизма и да су ове предмете израђивали са истим заносом и сав-

Сл. 1а Константинов лик на Београдској камеји

Fig. 1a Constantine's figure on the Belgrade cameo

ршенством као и у I веку н.е.⁵ По лепоти детаља, прецизности израде при уклапању слојева камена у боји, ово дело из 324–327. године, представља рад искусног мајстора из Константинове царске радионице. Камеја из Кусатка чува се у Народном музеју у Београду (сл. 1), а објављена је још 1900. године у монументалној књизи А. Фуртвенглера *Die Antiken Gemmen*.⁶ Ради се о добро очуваном фрагменту (156 x 190 x 28mm) веће камеје елипсоидног облика, чије су димензије према идеалној реконструкцији 340 x 220mm.⁷ На њој је представљен коњанички портрет цара Константина са тенијом као изразом идеје *imitatio Alexandri*.⁸ Иконографско решење приближава нам дух Константиновог доба, са реминисценцијом на хеленистичку уметност Александра Великог, у којој је коњаник–ратник–цар приказиван у тријумфу на пропетом коњу, са уздигнутим копљем и непријатељем под ногама. Портретне црте лица коњаника – тријумфатора указују на лик Константина: повијен нос, истурена брада и равна линија чела, као и нагла-

⁵ Камеја из Кусатка је у више наврата публикована као једно од ремек–дела касноантичке глиптичке уметности; један од новијих радова обрађује ову камеју у светлу Константинове идеологије и политичке пропаганде, в: I. Popović, Cameo from Kusadak in the light of Constantine's ideology and political propaganda, u: *Corona laurea, Studii în onoarea Luciei Țeposu Marinescu*: Bucuresti 2005, Muzel Național de istorie a României.

⁶ A. Furtwängler, *Die Antiken Gemmen, Geschichte der Steinschneidekunst im Klassischen Altertum*, Vol. III, Leipzig–Berlin 1900, 453–558, sl. 234/236.

⁷ I. Popović, 2005, 436, 445, fig. 2.

⁸ Константин је увео стално ношење дијадеме као *perpetum diadema*; после победе над Лицинијем у бици код Хрисопоља 324. и после освајања источних провинција, портрети цара Константина су имали познат херојски изглед Александра Великог и први пут су ковани за *viccenallia* 325. г., I. Popović, 2005, 437.

Сл. 2 Константинов портрет на златном новцу из ковнице у Солуну

Fig. 2 Constantine's portrait on the golden coins from the mint in Thessaloniki

Сл. 3 Отисак геме са представом цара Константина и царице Јелене

Fig. 3 Gem impression with depiction of the Emperor Constantine and the Empress Helen

Сл. 4 Манастир Милешево, фреска са представом цара Константина и царице Јелене

Fig. 4 Monastery Mileševo, fresco with depiction of the Emperor Constantine and the Empress Helen

шени надочни лукови, карактеристични су за портрете овог цара. Крупни, правилно распоређени увојци и голобрадо лице обрађени су у стилу нове уметности, са наглашеном строгошћу. Уочавају се портретне сличности на Константиновом златном новцу из ковница у Сисцији и Солуну (сл. 1a, 2).⁹ Ова камеја вероватно је израђена у време док је цар боравио у Никомедији или у Солуну и можда је, заједно са другим предметима требало да означи прославу царског јубилеја (*viccenallia*).

На *Београдској камеји* пажња је поклоњена колористичкој обради слојевитог камена, тако да су тенија у коси, одећа и чизме у тамној, а пут

⁹ RIC VII, p.517, No.145; p. 451, No. 206, 207. M.R. Vasić, *Novac kasne antike u: Tri numizmatička legata Univerziteta u Beogradu*, Beograd 1991, 51–67, sl. 106, 107, 108.

Сл. 5 Камеја са попрсјем Криспа
Fig. 5 Cameo with a bust of Crispus

Сл. 5а Камеја са попрсјем Криспа, детаљ
Fig. 5a Cameo with a bust of Crispus, detail

у светлој боји опала. Репрезентативни изглед и велике димензије показују да је ова камеја била официјелни рад и да спада у тзв. државне камеје које су израђиване још у Августово доба.

На геми кружног облика, израђеној у јаспису зелене боје са инклузијама црвеног опала, која се чува у Народном музеју у Београду (сл. 3), редуковано су приказане две стојеће фигуре у дугим туникама, окренуте једна према другој. Једном руком држе крст у средини, који премашује њихову висину, а друга рука им је подбочена. Присуство крста показује да гема није старија од IV века н.е. На претпоставку да су приказани Константин и његова мајка Јелена наводи слична композиција позната са рановизантијске лампе нађене у Београду приликом копања темеља за данашњу Патријаршију, 1937. године. Две стојеће фигуре представљене су у ставу оранте. Између њих је крст, а мушка фигура има и ореол.¹⁰ Иконографска схема са светим царем Константином и царицом Јеленом јавља се и на иконама и фреско-композицијама у средњовековним манастирима, нпр. у Милешеви (сл. 4). Очигледно је постојао прототип из Константиновог времена, који је коришћен као узор за све позније композиције.

Од Константинових синова приказаних у глиптици са наших простора најпознатија је камеја са ликом Криспа, његовог најстаријег

¹⁰ М. Бирташевић, Један византијски жижак из археолошке збирке Музеја града Београда, *Годишњак Музеја града Београда*, књ. II – 1955, Београд 1955, 43–46.

Сл. 6,7,8 Отисци гема са портретом Констанција II
 Fig. 6,7,8 Gem impressions with portrait of Constantius II

Сл. 9 Портрет Констанција II на бронзаном новцу
 из ковнице у Сисцији
 Fig. 9 A portrait of Constantius II on the bronze coins
 from the mint in Siscia

Сл. 10,11,12 Отисци гема са портретом Констанција II (?)
 Fig. 10,11,12 Gem impressions with a portrait of Constantius II (?)

Сл. 13 Отисак геме са портретом Констанција II (?)
Fig. 13 Gem impression with a portrait of Constantius II (?)

Сл. 14,15 Отисци гема са портретом Јулијана II Апостате
Fig. 14,15 Gem impressions with a portrait of Julian II the Apostate

Сл. 16 Портрет Јулијана II Апостате на златном новцу из ковнице у Антиохији

Fig. 16 A portrait of Julian II the Apostate on the golden coins from the mint in Antiochia

Сл. 17 Портрет Јулијана II Апостате на бронзаном новцу из ковнице у Сирмијуму

Fig. 17 A portrait of Julian II the Apostate on the bronze coins from the mint in Sirmium

Сл. 18,19 Отисци гема са портретом Јулијана II Апостате
Fig. 18,19 Gem impressions with a portrait of Julian II the Apostate

сина из брака са Минервином. Представљен је на камеји од плавобелог опала, која је уметнута у касету од златног лима; потиче из Виминацијума, а чува се у Народном музеју у Београду (сл. 5, 5a). Попрсје војника са шлемом има одлике развијене тетрархијске уметности. Ивица шлема на челу рељефно је моделована урезима, као и бочни и задњи рубови. Лице је глатко, а линија носа и чела налази се у истој равни; мала шиљата брада, велико и продорно око са израженом зеницом и кратак масивни врат одају Константинове црте лица. Упадљива је туника са рељефним наборима и прикопчана на једном рамену. Претпоставља се да је камеја производ локалне радионице у Виминацијуму.¹¹

На три геме са портретом Константиновог сина Констанција II (337–361), из брака са Фаустом (сл. 6, 7, 8), приказан је голобради лик са израженим облим образима и брадом, танким уснама и тенијом у коси. На овим портретима лице је младалачко, без бора. По стилским одликама, вероватно потичу из исте мајсторске радионице. Две геме (сл. 6 и 7) скоро су идентичне, урађене у јаспису зелене боје и вероватно су дело једног мајстора. Високо чело и орловски нос владара кореспондира са косом која у локнама пада испод теније. На горњем делу главе коса је затегнута и приказана са неколико урезаних линија, тако да делује као (полу)калота. На трећем портрету (сл. 8) уочава се декоративнија тенија, са двоструком траком и крајевима који падају на праменове косе на врату. Сви ови портрети имају узор на аверсним представама Констанција II на новцу (сл. 9).

На неколико гема израђених у карнеолу и јаспису, данас у Народном музеју у Београду, урезани су стилизовани мушки ликови у којима препознајемо портретне црте неког од Константинових синова, вероватно Констанција II (сл. 10, 11, 12). Наглашени су облик главе и детаљи лица – усне, нос и брада. Сви имају траку око главе и косу у виду густих паралелних уреза.

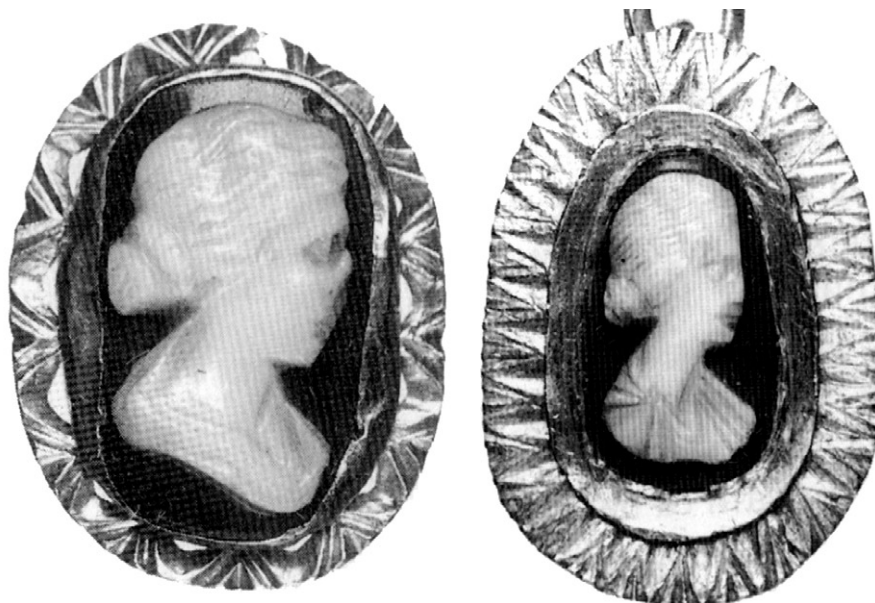
Лепо моделовано попрсје налази се на геми од карнеола (сл. 13). Црте лица и благо повијен нос указују на портрет Констанција II са латоровим венцем у коси (*corona convivalia*) као знаком царског достојанства. Најближе аналогije налазе се на новцу.¹²

У време Јулијана II Апостате (361–363), Константиновог синовца, накратко је поново приказана брада. Из *Историје* Амијана Марцелина, осим карактерних особина овог владара, сазнајемо и о детаљима његовог физичког изгледа.¹³ На једној геми у мрко–сивом карнеолу (сл. 14) приказан је у млађим данима, са брадом, пуним уснама и широким носом. Коса пада на чело до обрва и, преко ушију, на врат. Око главе има траку. Сличне одлике присутне су и на другој геми, на којој је Јулијан представљен као цезар (сл. 15). На овим портретима уочава се његово издужено крушко-

¹¹ И. Поповић, *Римске камеје у Народном музеју у Београду*, Београд 1989, кат. 56. Карактеристичне црте лица младог Криспа са шлемом, уочавају се и у аверсној представи на златном новцу из ковнице у Тријеру, в: *RIC VII*, p. 184, No. 231.

¹² Нпр. на златној мултипли из ковнице у Тријеру, на којој је Констанције II представљен са скиптром и орлом на његовом врху, уочавамо портретске сличности са ликом на геми, в: *RIC VII*, p. 207, No. 468.

¹³ А. Марцелин, *Историја*, Београд 1998, стр. 346, XXV, 21.

Сл. 20 Камеје са портретом Фаусте

Fig. 20 Cameos with portrait of Fausta

лико лице, идентично као и на новцу кованом у Антиохији и Сирмијуму (сл. 16, 17). На геми у карнеолу (сл. 18) приказан је као старији мушкарац, са кратком густом брадом и коврцавом косом у хоризонталним паралелним режњевима на темену и затылку. Ухо је у облику овнујског рога, као знак повезивања са Амоном.¹⁴ Портрет цара на геми у горском кристалу, из Музеја града Београда (сл. 19), по тумачењу Д. Бојовића представља попрсе Јулијана Апостате, са лавовим венцем на глави и палудаментом око рамена.¹⁵ Изражен орловски нос не одговара потпуно опису који је дао А. Марцелин, па можда овај портрет представља Еугенијуса, владара из IV века, који је такође носио браду.¹⁶

Са територије Србије, познате су две камеје из Ремезијане, у ахату и опалу, са женским портретима, данас у Народном музеју у Београду (сл. 20). Уметнуте су у златни лим као медаљони и на њима су вероватно приказане бисте Фаусте, жене Константина Великог. Нос је правилан и у истој равни са челом, а крупно око има назначену зеницу; коса је благо таласаста и скупљена у пунђу. Карактеристична фризура са пунђом ниско на врату најчешће упућује на жене из династије Антонина, али је у овом случају приказана Фауста, или нека жена из високог друштва, која је следила модни диктат царице. На ту могућност указала је И. Поповић,

¹⁴ Овакав начин приказивања владара познат је од времена Александра Великог нпр. на геми из Салоне (*Antički portret u Jugoslaviji*, Београд 1987, кат. 74)

¹⁵ Д. Бојовић, Римске геми и камеје у Музеју града Београда, *Зборник Музеја примењене уметности* 28–29, Београд 1984–85, 139–152, кат. 26.

¹⁶ *Idem.* нап. 12.

поредећи лик Фаусте из Ремезијане (из гробнице у Долу) са портретом на бронзаном медаљону кованом у Сирмијуму 316–317, када је ова царица била у зениту лепоте.¹⁷

Римски обичаји стигли су у разне делове Царства и постали су саставни део грађанског живота. Стога и на нашим просторима настају серије јавних и приватних портрета, како у монументалној скулптури тако и у минијатурној глиптичкој уметности. Геме су уметане у прстење, а урезани ликови царева јачали су њихову улогу у војсци. То је био један од видова империјалне пропаганде пошто су прстење носили и официри и војници, а не само царски службеници. Због тога на овим гемама не доминирају увек естетски принципи, а уочавају се и разлике у квалитету и уметничком доживљају.

Циљ овог рада и истраживања је указивање на значај портретне уметности не само у монументалној скулптури већ и на скупоченим камејама, где је остварен завидан ниво, али и на гемама које, иако малобројне у овом периоду, представљају значајна портретна остварења.

Ivana Kuzmanović-Novović

PORTRAITS OF THE EMPEROR CONSTANTINE AND HIS FAMILY MEMBERS IN THE GLYPTIC ART IN SERBIA

This work includes those depictions on the semi-precious stone- on gems and cameos, where the Emperor Constantine was presented, or some of his sons, or other family members.

Constantine the Great, immortalized at the monumental bronze portrait from Niš, also used to be presented in miniature, glyptic art. His figure, as well as the figures of his family members, are well known at the coins and are often used for identification of the portraits on gems and cameos.

Besides already known cameo from Kusadak with figure of the Emperor Constantine I, he was probably presented also on a gem in green jasper, together with his mother Helen and the cross between them. Also interesting is the portrait of his son Crispus with helmet on his head, on a cameo-medallion. Three beardless portraits on gems are depictions of Constantius II. The stylized presentations of one of the Constantine's sons are also interesting, probably those of Constantius II, which have recognizable physiognomy face features. On several gems is depicted Julian the Apostate, who, as Constantine's nephew, occupies an important position in this ruler's family.

Regarding the female portraits, Fausta is presented on two cameos from Remesiana.

Significance of the portrait art is not only in the monumental sculpture but also on the precious cameos, where it is at the considerable level, as well as on gems which, although small in number in this period, represent the important portrait achievements.

¹⁷ И. Поповић, Камеје из касноантичке збирке Народног музеја у Београду. *Зборник Народног музеја* XIV–1, 401–410, Београд 1992, кат. 1, 2.